

Дебюты

Велемира Иванова

БАЙРОНОВИЯТ ГЕРОЙ И „КАВКАЗКИТЕ” ПОЕМИ НА М. Ю. ЛЕРМОНТОВ

„Все, что было у Байрона светлоголубого, исчезло у Лермонтова; за то выступило наружу все багровое, злобное, демоническое, с такою силою, что для людей, которые приноровились распознавать человека по его манере писать, по его пошибу, Лермонтовское настроеніе может иногда показаться более Байроновским, чем у самого Байрона. (У Лермонтова) такого подчеркиванія, подкрашиванія, возведенія демоническаго – какое есть и у Байрона – въ квадратъ” [Спасович 1888: 376].

В началото на 30-те години на XIX век Лермонтов създава своите т.нар. кавказки поеми („Калли”, „Хаджи Абрек”, „Измаил Бей”, „Аул Бастунджи” и др.), в които следите на Байроновото влияние, особено на неговите „източни” поеми (публикувани между 1813 и 1816 г. – „Гяур”, „Абидоската невеста”, „Корсар”, „Лара”), е очевидно. Героите на Лермонтов, подобно на Гяур, Конрад, Лара и Селим, са самотни, горди, силни и непреклонни натури, изгнаници или войнстващи бунтари отмъстители; истински деца на суровата кавказка природа и „деца на Съдбата” („сынъ рока”, както назовава В.Д. Спасович Хаджи Абрек [Троев 2006: 390]). Поведението на Измаил бей, хаджи Абрек и Селим е мотивирано от собствените им страсти и желания, от вътрешната им представа за чест, достойнство и морал. Байроновското начало изпъква не само при изграждането на образа на героя и в мотивите за любовта, отмъщението и смъртта, но и в композиционната постройка на поемите: фабулата е съсредоточена около необикновената фигура на централния персонаж, представени са само най-напрегатите и драматични епизоди, действието е фрагментарно и с непоследователна времева определеност, доминират лирическата експресивност и болезнената контрастност. Идеята за Байроновите „източни” поеми като отправна точка за поетическите търсения на руския поет е внушена и чрез богатия паратекст, почерпан от „Гяур”, „Абидоската невеста” и „Лара”.

Епиграфът на „черкезката повест” „Калли” (“‘T is the clime of the East: 't is the land of the Sun...”) е взет от лирическото встъпление в „Абидоската невеста” и може да служи като мото за всички „кавказки” поеми

на Лермонтов. Според М. Нолман в трите думи, описващи хората на Изтока: „свобода, отмъщение и любов” [Нолман 1941: 481], се съдържа най-кратката и проникновена характеристика на Лермонтовите персонажи. Очевидна е връзката с мотивите, които ръководят поведението на Байроновия герой. Трите ценности при Байрон са неразривно свързани. В художествената реалност на „кавказките” поеми обаче свободата е отнета, а любовта причинява страдания и поражда зло. В този смисъл пълноценна е само мъстта, която се превръща в централна тема, мъст за присвоеното право на свобода или на любов.

Байроновите страстни пориви във фикционалния свят на Лермонтов са още по-интензивни, а ситуацияите – чувствително по-обострени. Елементите на демонизъм и отвъдност в „Гяур” и „Лара” някак бледнеят пред ужасяващите по своята кървавост случки в „Калли” и „Аул Бастунджи”, вдъхновени от различни източни легенди и предания. Благородният корсар е заменен от безмилостния престъпник, от убиеца. В „кавказките” си поеми Лермонтов показва случване, напълно непознато, но смислово подсказано от търсенията на английския лорд – изправя един срещу друг кръвно близки хора, двама братя („Аул Бастунджи”, „Измаил Бей”). Следващите страници представят наблюдения върху най-ярките творби от „кавказкия” цикъл на руския поет във връзка с отношението им на привличане/оттласкване от образците на Байрон.

„Калли” (Каллы. Черкесская повесть, 1830-1831)

Сюжетът разказва за кървавата традиция сред черкезките племена – при извършено убийство наказанието за престъпника е да бъдат избити всички негови живи родственици, без значение на пол и възраст – и протеста на един млад мъж против тези жестоки обичаи, поддържани от мюсюлманските свещеници. Старият молла призовава юношата Аджи да забрави милостта и да отмъсти за смъртта на родителите и брат си, като изстреби семейството на убиеца Акбулат –

*Забудь о жалости пустой,
На грозный подвиг ты назначен
Законом, клятвой и судьбой....
Ты никого не пощади,
Ударил час их истребленья!* [Лермонтов 1948].

По каква причина са убити родителите на Аджи не става ясно. Героят изпълнява обичая на предците си и отмъщава на Акбулат и на неговото семейство. Осъзнал, обаче, че действията му, предписани от неумолимите обичаи, няма да върнат мъртвите му родители, а предизвикват само нова смърт и нови страдания, Аджи се връща при моллата

и го убива. Поемата завършва с разказ за безмълвния и самотен герой, който се скита, без да намери покой, сякаш сам себе си проклед заради извършеното отмъщение.

Характерът и външността на младия Аджи напълно повтарят същите у Байроновия герой. Той е с черни зловещи очи, безмълвен, чужд на страха и верен на дълга; от кървавата мъст не могат да го отклонят нито белите коси на стареца, нито милата като „сънен херувим” девойка. Въпреки своята решителност, героят осъзнава ужасяващата жестокост на действията си и дълбоко страда. Аджи позволява нещо външно, а не собствената му воля, да го подчини и подтикне към отмъщение – това е най-значителната отлика на Лермонтовия персонаж, която демонстрира способността на поета да се отгласне от Байроновата традиция. Още в тази ранна поема от „кавказкия” цикъл е показан един нов тип Байронов герой – величествено застрашителен, но и в неразривна връзка с другите и поради това съдбовно раздвоен и отново – обречен.

„Измаил Бей” (Измаил-Бей. Восточная повесть, 1832)

*Не долго это сердце увядало,
И мир ему! – в единый миг оно
Любить и ненавидеть перестало:*

Не всем такое счастье суждено! [Лермонтов 1948].

В поемата Лермонтов обвързва мотивите за любовта, отмъщението, смелостта и смъртта, познати от „турските приказки” на Байрон, с участието на героя в борбата за независимост на родината му; като основа за творбата служат действителни исторически събития от края на XVIII век. Сюжетът разказва за младия княз Измаил, който дълги години е живял в руското царство като залог за небунтуването на черкезите; там е получил образованието си и е служил в руската армия. Завърналият се изгнаник с чистосърдечието и готовността си безстрашно да защитава родината веднага спечелва симпатиите и доверието на народа и с това предизвиква завистта на досегашния черкезки предводител, своя брат, лукавия княз Росламбек. Решен да изпълни дълга си и да отмъсти за руските набези, които принуждават народа му да се изсели от родните места, Измаил отхвърля любовта на красивата Зара. Едва не загива след ожесточена битка с враговете – спасяват го нежните грижи на младия му придружител Селим, който, както се оказва в самия край на поемата, е преоблечената Зара. Лермонтов завършва творбата си с картината на коварното убийство на смелия Измаил от ръката на „вероломния и завистлив” Росламбек; съдбата на Зара остава неизвестна.

Още с мотото към първата и втората песен на поемата си (съответно от „Гяур” и „Лара”) Лермонтов въвежда в атмосферата на съдбовните

страсти в екзотичния Изток. Почти дословно е пренесено твърдението от лирическото встъпление на „Гяур” [Байрон 1997: 251] за свободолоубието и еднакво стихийните любов и ненавист:

*Им бог – свобода, их закон – война,
Они растут среди разбоев тайных,
Жестоких дел и дел необычайных...
Там поразить врага не преступленье;
Верна там дружба, но вернее мщенье;
Там за добро – добро, и кровь – за кровь,
И ненависть безмерна, как любовь* [Лермонтов 1972: 228-229].

Неоспорима е зависимостта от „Корсар”, „Лара” и „Гяур”, Лермонтов дори изписва с английска транскрипция думата гяур: „джаур”. От „Лара” е заимстван мотивът за преоблечената девойка, както и сцената, в която тя напразно се опитва да облекчи мъките на смъртно ранения си любим, чиято кръв не спира да тече. Лермонтов описва обстоятелствата около любовта им, които в „Лара” остават неизвестни, но, като цяло, „черкезката дъщеря” не се отличава от Калед.

Самостоятелност е проявена при изграждането на образа на централния персонаж. Руският поет усилва в него типично байроновските черти – чрез мотивите за „мъртвото сърце”, „угризенията, които измъчват храбреца” и др., но едновременно с това и конкретизира ситуацията, обуславяща самотността на героя, който живее като „излишен между хората”. Ако е естествено Пленникът на Пушкин да е чужд сред чуждите, то изгнаникът Измаил е чужд сред своите си, чужд е даже на брат си. В началото на поемата, при вида на разрушените „мирни села”, младият княз мечтае как

*отмстит за унижение
Любезной родины своей* [Лермонтов 1972: 243],
но –
*Недолгий жар погас! Душой усталый,
Его бы не желал он воскресить;
И не родной аул, – родные скалы
Решился он от русских защитить!* [Лермонтов 1972: 269-270].

Трагично, подобно на Байроновата ситуация, завършва съдбата на Измаил. Той умира, убит от брат си, а предвожданиите от него другари оставят трупа му неоплакан „да гние безславно”, защото погрешно възприемат скритата лента с бял кръст на гърдите (орден за храброст, връчен му за заслуги в руската армия) като отстъпничество от тяхната вяра.

Също като Байроновия герой и Измаил е бледен, с орлов мрачен поглед, „хладен блясък” има в очите му, ресниците и косите му са чер-

ни, усмивката му е „зловна“; мълчалив е, чувствата и страстите, които изпълват сърцето му, се таят там дълбоко, „както лъв, скрит в пещера“. Самоуверен, горд и презрителен, безстрашен и безмилостен е Лермонтовият герой – за миг, без да се замисля, убива случайно срещнатия казак, само защото с подигравателна усмивка му е съобщил за тъжната участ на родния аул. Стихийният му гняв е внушен от поета като естествена природна проява; неударима като лавата на Етна е любовната страст на Гяура, тук с вулкана е сравнена гневливостта на Лермонтовия герой. Съдбовната обвързаност на Измаил с природата е акцентувана на няколко пъти; при гледката на родните планини сълзи се появяват в очите му, князът чувства гордост от народа и земята си, в миг –

*Забыл он все, что испытал,
Друзей, врагов, тоску изгнанья
И, как невесту в час свиданья,
Душой природу обнимал!...* [Лермонтов 1972: 237].

Единствено любовта към родната кавказка природа остава непроменима в сърцето му, след всички преживени нещастия, битки и разлъки. Загледан в пищните картини на дивата природа, князът посреща и смъртта.

Новото, което Лермонтов внася в образа на романтичния Байронов герой, е, че над любовта към любимата жена, Измаил поставя дълга и любовта към родината си –

*... Нет, не мирной доле,
Но битвам, родине и воле
Обречена судьба моя* [Лермонтов 1972: 243].

Както хаджи Абрек, и Измаил отхвърля виждането на прекрасната девойка, че родината е там, където те обичат и ти вярват. За него отечеството е там, където си роден, където се ширят земите на твоя народ.

Принципът на контраста, водещ в поетиката на Байрон, е последователно използван от Лермонтов при обрисувването на образите (Измаил не знае умора и страх в битката, но за миг забравя всичко и почти спира да диша, когато вижда красивата Зара; след появата на благородния си брат, „вчерашният горд полубог“ Рослаббек става завистлив и „зловен човек“. Благородството на младия княз изпъква в желанието му да не нападат врага през нощта, докато спи, както предлага лицемерният брат, а на бойното поле, открито и честно), но противопоставянето на тримата му основни персонажи не е като това в характерния за „източните“ поеми любовен триъгълник. Подобно на Конрад, верният на дълга си Измаил също изоставя жената, в която е влюбен, но неговият брат му оспорва не нейната любов, а почитта на народа.

Лермонтовият герой също е преминал през „училището на Разочарованието” („*Когда обманов сам чуждался, // Обманут был он; и боялся // Он верить, только потому, // Что верил некогда всему!*”), подобно на Корсаря, и заради измамния свят, в който е живял, му е трудно да види и да оцени всеотдайната чиста любов на Зара. От една страна, Измаил е по-суров и по-непреклонен към себе си в сравнение с Байроновия герой, защото отхвърля любовта на най-прекрасното земно създание, но от друга страна, това му причинява дълбоко страдание, което не остава скрито от читателя. Конрад и Гяурът не проронват нито една сълза, дори при вида на мъртвата си любима; сълзи се появяват в очите на Измаил, но дори тогава той не разкрива сърцето си пред Зара –

Блеснуло что-то; и слезами

Я мог бы этот блеск назвать,

Когда б не скрылся он опять! [Лермонтов 1972: 275].

„*Аул Бастунджи*” (*Аул Бастунджи, 1833-1834*)

И в тази своя „кавказка повест” Лермонтов ни среща с Байроновия герой „в пълния смисъл на думата”, както се изразява В. Д. Спасович [Спасович 1888]. Подобно на Измаил, и той е „замислен напълно по шаблона на Байроновия герой” като външно и психологическо описание. В тази поема (както и в „Калли”) Лермонтов претворява народно черкезко предание – враждата между двама братя, предизвикана заради съпругата на по-големия.

Фабулата на творбата е драматично изострена – героят бунтар не приема моралните закони на общността, не признава ненарушимостта на брака, осветена от обичаите на народа си, самоуверено се противопоставя на закон от обичайното право на мюсюлманите – правото на старшинство.

Майката на Селим умира при раждането и така животът му още в самото си начало се свързва с идеята за престъплението –

А мать Селим убил своим рожденьем,

И хоть невинный начал жизнь свою,

Как многие кончают, преступленьем! [Лермонтов 1948].

Поетът загатва, че младежът расте слаб и нежен, за разлика от храбрите си по-голям брат, но „*искра в нем таилась... и ждала*”. Както Пушкиновите братя разбойници, Акбулат и Селим са сираци, бедни и волни; хората ги отбягват, но всички се възхищават на братската им обич. Един ден по-големият се завръща с млада и много красива черкезка. Селим мигновено се влюбва в ангелоподобната Зара и поисква от Акбулат да му я отстъпи. По-големият брат не се съгласява; приема буйната страст

на Селим и заканите му като „временно заблуждение”. Красивата черкезка, потомък на славен род, също отхвърля горещите молби на Селим да избяга с него – „*Умру, погибну – но, не изменю!*” (Лермонтовата героиня се оказва по-силна от Лейла на Байрон, от Земфира на Пушкин и не изневерява; поетът преобръща позната сюжетна схема на отхвърлената девойка – тук мъжът е отхвърленият, но не убива себе си, а тази, която го е пренебрегнала). Не след дълго е намерена, пронизана от куршум. Селим изчезва безследно, а финалът на поемата намеква, че брат му полудява и подпалва селището, за което остава само легендата.

Селим е мрачен, по-бяло от снега става лицето му, когато описва на брат си чувствата, които го изгарят, сълзи на „изстъпление” се показват в очите му. Любовта му е по-силна от всяко друго чувство, готов е да стане роб на брат си, за да получи Зара. Готовността за унижение, но осъществяване на копнежите, е моментна. Силата, с която се влюбва в жената на Акбулат, се превръща в още по-буйна злоба и завист. Селим бързо забравя за обичта и грижите на брат си, който го е отгледал; грубо и тиранично е отношението му към Зара. Страстта му го изгаря, но отхвърля смъртта, защото иска поне за миг да почувства Зара до себе си.

Ако си позволим още един паралел и с Пушкин – с жестоката си и егоистична любов, Селим е може би най-злият влюбен от поемите на тримата романтици – Байрон, Пушкин и Лермонтов (Хасан, „Гяур”, и Гирей, „Бахчисарайски фонтан”, безмилостно наказват някогашните си любими жени, но и двете са съгрешили и са предизвикали това наказание; Земфира, „Цигани”, също прегрешава спрямо Алеко и затова той я убива) – не се интересува от чувствата на Зара, от това, че я оскърбява с поведението си. Достига дори дотам, да я моли за жалост, а не за любов. Въпреки това, и Акбулат, и съпругата му изпитват състрадание и съжаление към Селим, на което той отвръща със зло. Страстта му погубва много животи, обрича цялото поселение да изчезне, а той остава „*один... без дружбы и любви*”, прокълнат да умре самотно и позорно.

„Хаджи Абрек” (Хаджи Абрек, 1833-1834)

Както в „Аул Бастунджи”, героят и на тази поема влиза в конфликт с обществото заради престъпната си страст; като типичен Байронов персонаж волята му не признава никакви задръжки и правила; водят го единствено любовта и желанието за отмъщение. За разлика от Селим („Аул Бастунджи”), хаджи Абрек е благороден отмъстител. Бездушно погубва невинната девойка, в която е влюбен човекът, убил брат му, но после сам загива в смъртоносна схватка с врага си.

В поемата са пренесени ключови строфи от „Калли”, „Измаил Бей” и „Аул Бастунджи”, което прави образа на главния герой още поуплътнен художествено и синтезиращ в най-силна степен в себе си чертите на Байроновия герой от „кавказките повести”. В „Хаджи Абрек” Лермонтов събира мотивите за кръвното отмъщение, двамата братя, отхвърлената прекрасна девойка, дълга и честта, като внася ново звучене в интерпретацията им.

Непознатият черноок мъж е смел, решителен и безстрашен, само той се решава да помогне на непознатия старец, чиято дъщеря е била отвлечена от княза Булат бей. Оказва се, че той има и лични причини да мъсти на княза. По-високо от любовта героят поставя отмъщението –

Нет, за единый миценья час,

Клянусь, я не взял бы вселенной! [Лермонтов 1972: 298].

Но не мъст за обида спрямо себе си, а отмъщение за коварната гибел на брат си, причинена от княза. Бледен и с ужасяващ поглед, Абрек нито за миг не се поколебава, не се трогва от сълзите и молбите на Лейла. В очите му няма и следа от съжаление. Също както Аджи, занася кръвав подарък на стареца, който го е изпратил да върне дъщеря му.

Действията на героя, макар и причина за смъртта на Лейла и на баща ѝ, не будят отвращение, а страхопочитание и уважение. В разговора си с Абрек, красивата девойка се проявява като безчувствена и себична личност – потънала в доволство при княза, тя дори не се сеща за измъчения си баща, а родината за нея е само там, където са удоволствията – „Отечества для сердца нет!”.

Абрек е величествен и привлекателен образ със своята смелост, със силата на ненавистта си. Като истински Байронов герой той намира смъртта в стремежа към отмъщение, което обаче успява да осъществи. Никой не познава непогребания му обезобразен труп, но цялостното внушение на творбата е, че духът му е намерил покой.

Ролята на Байрон за формирането на жанра и героя в романтическите поеми на Лермонтов е отдавна доказана. В книгата си, посветена на тримата велики романтици, Спасович пише, че Пушкин е бил байронист само на повърхността, а Лермонтов става байронист до „мозъка на костите си... Ако не е бил Байрон, Лермонтов щеше да бъде не общочовешки, а само руски поет” [Спасович 1888: 372, преводът е мой, В. И.]. Пушкин заимства от английския поет сюжетно-композиционни елементи, художествената форма, за да изрази в нея „противоречията на страстта” („Кавказки пленник”), „езика на мъчителните страсти” („Бахчисарайски фонтан”), „съдбовните страсти” („Цигани”) [Нольман 1941: 485]. Въртещият свят на бунтуващия се герой остава неизследван

– Пушкин рядко прибъгва към изповедната форма, героят му по-често се саморазкрива чрез външни действия, отколкото в анализ на преживяванията си.

Лермонтов възприема и доразвива някои страни от байроническите поеми на Пушкин, най-вече реалистичните елементи като например природата на Кавказ, бита на народите там, но по свой специфичен начин се връща към Байрон, за да разкрие сложния романтически характер на героя си и да задълбочи неговия протест. В това е и най-голямата близост между Байрон и Лермонтов според М. Нолман – в изграждането на образа на героя [Нолман 1941]. Руският поет може и да отстъпва да някаква степен на Байрон по сила на обобщението, но го превъзхожда още с най-ранните си поетически опити в конкретния психологически анализ, или както се изразява Нолман – като реалист. Ако лордът настоява на извънмерността на своя герой, а Пушкин – на слабостта му, то Лермонтов ни показва и двете. Байроновият герой е цялостен, непоколебим и еднообразен в тази своя романтическа монументалност, персонажът на Лермонтов е раздвоен, с по-усложнена чувствителност и поради това – по-близък до действителността. Безспорно Байрон утвърждава образа на романтическия герой в изкуството и литературата на XIX век. Пушкин в своите „южни поеми“ сякаш снизява този образ, а младият Лермонтов наново го издига и утвърждава, но, както сам той изрича в популярното си стихотворение от 1832 г. („Нет, я не Байрон, я другой“) – не просто копирайки английския поет, а по един нов, специфично свой начин. Най-ярката характеристика на Байроновия герой в поемите на Лермонтов е противоречивата му същност, която съединява у себе си личния бунт със съзнанието за родината и народа си.

Повлияването на Лермонтов от образа на героя в „източните“ поеми на Байрон е разпознаваемо на много нива, от най-ярките до най-незначителните детайли. Младият Аджи, Измаил, Абрек и Селим напомнят на Гяура, Конрад и Селим най-напред с външния си вид. Всички герои от „кавказките повести“ на Лермонтов са с черна коса, бледо лице и пронизващ поглед. Високи, снажни и безстрашни мъже, привлекателни за жените и опасни за враговете.

Не само с физическия си облик си, но и с душевните си качества персонажите от „кавказките“ поеми приличат на Байроновия герой; те не просто напомнят за него, а представляват своеобразен етап от развитието му или – развиване на дадено негово състояние, само загатнато при Байрон. Руският поет заимства от Байроновите поеми някои не толкова забележими моменти, творчески ги преосмисля или ги задълбочава и така вдъхва нов живот и нова сила в Байроновия герой. Хаджи

Абрек реализира закана на Гяура да убие Лейла, ако тя би му изневерила. За разлика от благородните отмъстители в „източните” поеми, Селим не е способен на никакво благородство и това наред с безграничния му егоизъм го прави един от най-демоничните Байронови герои. Измаил бей от малък обича да наблюдава как се изменят сенките по родните хълмове и планини; стихийността на вятъра е част от стихийността на тяхната воля, така, както морето хармонира с душата на Конрад.

Въпреки че изгубват всичко – семейство, любима, приятели – Измаил, Аджи, Селим и Абрек не се променят, не изневеряват на себе си; не престават да отстояват собствените си желания, без значение каква цена трябва да платят за това. Както Гяура, Конрад и Лара, те не познават прошката, не я дават, но не я и искат, отхвърлят разкаянието; ако искат нещо в края на живота си, това е покой. Не допускат да ги ръководи нещо различно от вътрешната им представа за морал и чест, не робуват на признатите от всички правила и йерархии. Страданието не им е чуждо, но то почти винаги остава скрито от чуждите погледи; мъката и болката, която изпитват, е само заради загубата на любимата жена. Но дори и тогава героят рядко плаче за нея; сълзите в очите на Селим („Аул Бастунджи”) се появяват в момент на върховно изстъпление и са за самия него, а не за мъртвата любима.

Байроновият герой в поемите на Лермонтов проявява свръхсила във всичко – в любовта, в ненавистта, в страданието си, в готовността си за подвиг и за отмъщение. Гяурът, Измаил и Абрек не могат да бъдат нито приети, нито отхвърлени еднозначно. Престъпните им страсти и това, че за тях няма закон – земен или небесен, който да може да ги спре – плашат и нерядко отблъскват. Но титанизмът на чувствата им, стремежът им към абсолютната свобода, които произлизат от тези неудържими страсти, се връзват в съзнанието на читателите и предизвикват удивление и възхищение. Фактът, че този титанизъм винаги обрича на трагизъм не само всички около героя, но и самия него, го прави още по-привлекателен. Дори и след края на поемата, когато Байроновият герой намира смъртта си, остава въпросът – дали този необуздан дух най-сетне ще намери покой; дали поне Там ще успее да се събере завинаги с любимата си и така да постигне щастието. Отговорът е толкова противоречив, колкото и отношението към неговата съдба.

ЛИТЕРАТУРА

Байрон 1997 - The Works of Lord Byron. The Wordsworth Poetry Library. London, 1997.

Лермонтов 1948 – *Лермонтов М.Ю.* Поэмы и повести в стихах. Т.2. Гослитиздат. М., 1948.

Лермонтов 1972 – *Лермонтов М.Ю.* Стихотворения. Поэмы. Маскарад. Герой нашего времени. Художественная литература. М., 1972.

Нолман 1941 – *Нольман М.* Лермонтов и Байрон // Жизнь и творчество М.Ю. Лермонтова. Сб. 1, М., 1941.

Спасович 1888 – *Спасович В. Д.* Байронизм у Пушкина и Лермонтова. Соч. Т. 1, С., 1888.

Троев 2006 – *Троев П.* Руска класическа литература. I част, С., 2006.